

22. Каппелер А. Українсько-російські стосунки у ХІХ столітті: гіпотези та відкриті питання. – С. 208-214.
23. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад. – С. 167.
24. Каппелер А. Національний рух українців у Росії та Галичині: спроба порівняння. – С. 105.
25. Kappeler A. Aspekte der ukrainischen Nationalbewegung im 19. und frühen 20. Jahrhundert // Ukraine: Gegenwart und Geschichte eines neuen Staates. – 1. Aufl. – Baden-Baden, 1993. – S. 72.
26. Kappeler A. Aspekte der ukrainischen Nationalbewegung im 19. und frühen 20. Jahrhundert. – S. 74.
27. Каппелер А. Національний рух українців у Росії та Галичині: спроба порівняння. – С. 116-117.
28. Kappeler A. Kleine Geschichte der Ukraine. – S. 143.
29. Расевич В. Подвійні лояльності австрійських українців наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст. // <http://www.ji-magazine.lviv.ua/seminary/2000/sem11-05.htm>

А н н о т а ц и я

Рассмотрены взгляды западноевропейского научного деятеля А. Кеплера на одну из центральных проблем украинской истории – этнокультурное развитие украинцев и национальное движение. Новым словом в историографии стало введение ученым таких понятий, как двойная лояльность, ситуативная идентичность; определение наднационального характера Российской империи в первой половине ХІХ в.

Ольга Коваленко

ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНІ СТУДІЇ Г. МИЛОРАДОВИЧА

Відомий громадський діяч та історик Григорій Олександрович Милорадович (1839 – 1905) залишив помітний, але й досі належним чином не поцінований, слід у вітчизняній історіографії, пам'яткоохоронній справі та краєзнавчому русі на Чернігово-Сіверщині [1]. Коло його наукових інтересів було досить розмаїтим, але одне з центральних місць у доробку вченого посідали студії з історії регіону. Г. Милорадовичу належали, зокрема, численні праці, присвячені минувшині Любеча – одного з найдавніших міст України й “фамільного гнізда” чернігівської гілки родини Милорадовичів. Показово, що саме нарисом “Местечко Любеч” 16-літній автор у 1855 р. дебютував у часопису “Черниговские губернские ведомости” [2]. І не випадково – саме тоді редакція цього часопису фактично перетворилась у неофіційний центр краєзнавчих досліджень на Чернігівщині [3]. Праця Г. Милорадовича, побудована на значному фактичному матеріалі, містила унікальні відомості з історії Любеча, який відіграв важливу роль у середньовічній та ранньомодерній історії України. Водночас у нарисі було наведено цікаві спостереження щодо занять, побуту й звичаїв місцевих мешканців. “Промысел жителей этого местечка, – як зауважив Г. Милорадович, – заключается в торговле по Днепру ... лесом, хлебом и солью. Соль покупается в Перекопских озерах, а нагружается в Кременчуге и Крюкове. Хлеб покупают в м. Ржищеве, Триполье и гг. Каневе, Переяславе и Остре, а продают, равно как и соль, в Рогачеве, м. Шклове, гг. Борисове, Пинске и Могилеве”. Решта жителів містечка займалася “кузнечеством и плотничеством; некоторые из них кожевники, большая часть гончары (горшечники), другие же содержат порядочное количество лошадей для перевозки в разные места хозяйственных произведений”. Крім того, за свідченням автора, любечани здавна мали репутацію досконалих суднобудівників: “сперва строились байдаки, а ныне берлины,

как судна более легкие на ходу, меньше требующие глубины воды для прохода и меньше рабочих людей”. Мешканці Любеча традиційно займалися рибальством у Дніпрі й численних озерах у його поймі, причому “большая часть ловимой рыбы продается жителям города Чернигова, а также Гомеля, которые тут же на пристани забирают ее и отвозят, остальная же часть потребляется местными жителями”. Чотири рази на рік у Любечі збиралися ярмарки, щопонеділка – базари. Окрім купців з інших міст на них “дегтем, рыбою, хлебом, плодами, говядиною, мелочным товаром, птицею, мукою, солью, бубликами, гончарною посудю” торгували й самі любечани. Що ж до селянських осель, то вони, як зауважив Г. Милорадович, “очень порядочны и опрятны; большая часть из них обнесены деревянным забором, многие ошелеваны; крыши на них деревянные и железные, много домов на каменном фундаменте. Сады и огороды у крестьян тоже порядочные, и много у них есть слив венгерок” [4].

Г. Милорадович констатував, що місцеві мешканці “гораздо образованнее простолюдина окрестных мест, – народ дельный и промышленный. Грамотность значительно распространена между любечанами. Большая часть родителей вменивают себе в непременную обязанность учить детей обоого пола ... грамоте”. Крім того, як відзначив дослідник, “от торговых сообщений ... любечане изменили свой язык: крестьяне торговые говорят почти по-русски; многие одеваются подобно городским мещанам” [5].

На думку дослідника, “обряды, обычаи, поверья, предания, песни, сказки, пословицы и поговорки любечан почти те же, как и в окрестных с ним селах”. Досить поширеним був звичай “с третьего дня Рождества Христова и в продолжение пяти дней ходит по домам с так называемою звездою и петъ кондак празднику” [6]. У 1857 р. вчений записав і оприлюднив переказ про один з розташованих поблизу Любеча курганів своєїрідної форми, що побутував серед місцевих мешканців і був пов’язаний з особою уродженця містечка св. Антонія Печерського: “предание ... народное гласит, что будто Преподобный Антоний, во время своего жительства в Любече, молился однажды в пещере, и вдруг ему явился дьявол. Святитель прогнал беса из пещеры и до того испугал его молитвами и крестом, что тот стремглав побежал от него по направлению к означенному кургану, ... остановился на минуту на холме одною ногою и миглом исчез, вследствие чего и курган с того времени стали называть Чертовою ногою” [7]. Г. Милорадович також занотував народні перекази про походження назви Любеча. Згідно одного з них, князі Аскольд і Дир, пропливаючи Дніпром із захопленням відгукнулись про цю місцину: “какое любезное место, и потом этот любезный перешел в Любеч”. Інший переказ пов’язував топонім з “любовным союзом”, укладеним на Любецькому з’їзді князів Київської Русі у 1097 р. Втім, як слушно зауважив дослідник, “эти два предания весьма неверны, потому что Любеч раньше двух высказанных происшествий ... существовал” [8]. Скептично поставився він і до третього переказу, за яким “какая-то княжна северянская, Любка, основала этот город и дала ему название Любеч” [9].

Г. Милорадович досить детально охарактеризував історичну топографію Любеча, старовинні урочища й численні храми XVII – XIX ст. [10]. Замкова гора, на якій зберігалися рештки фортифікаційних споруд, поступово перетворилась на “любимое место прогулок молодежи, которая в хорошую весеннюю, летнюю и осеннюю погоду проводит воскресные вечера здесь, в приятном созерцании природы”. Цей історичний пейзаж викликав у нього справжнє захоплення: “Здесь расширяется панорама любецких высот, ... у подножия горы ... пестреет чистенькое местечко, ... внизу глаз ваш встречается с лугом, у конечности которого находится Любецкое озеро, а далее великолепный и судоходный Днепр” [11].

На світанку своєї наукової діяльності у 1856 р. молодий аматор оприлюднив ще одну історико-етнографічну студію – “Местечко Боровичи. Историческое, статистическое и этнографическое описание” [12]. Свого часу Боровичами володіли чернігівський полковник і наказний гетьман Лівобережної України П. Полуботок та його нащадки, від яких містечко перейшло спочатку до родини Стороженків, а потім Милорадовичів. У середині XIX ст. у Боровичах, як засвідчив дослідник, ще існувала гребля на річці Снов, яку спорудив П. Полуботок. Загалом же, за словами Г. Милорадовича, “основание и первоначальное население Борович покрыто мраком неизвестности”, а назва містечка походила, правдоподібно, “от слова бор, леса, которого много в Боровичах” [13].

Г. Милорадович зазначив, що місцеві селяни вирощували жито, овес, пшеницю, ячмінь, тютюн, гречку, просо, цукровий буряк, льон, пеньку, коноплі та горох, а також працювали на розташованих у Боровичах поміщицьких підприємствах – цукровому заводі, двох винокурнях, броварні й цегельні. Крім того, вони займалися рибальством, “плотничеством, кузнечеством и другими занятиями; некоторые, имея порядочное количество лошадей, доставляют различные товары в разные места губернии”. У Боровичах чотири рази на рік відбувалися ярмарки, на яких купці з Чернігова, Городні та інших навколишніх міст і містечок торгували “красными и бакалейными товарами, но более сельскими потребностями – скотом и др.” [14].

“Обитатели Борович, – писав Г. Милорадович, – малоросіяни, ... большею частью роста среднего, сложения весьма крепкого и мужественного, глаза их серые и голубые, волосы русые. Женщины вообще дородны и здоровы. Мужчины – добры и трудолюбивы”. Водночас він критично відгукнувся про деякі звичаї тамтешніх селян, схильних, за його спостереженнями, до пияцтва. У побуті мешканців міста дослідник не помітив будь-яких суттєвих особливостей, але зафіксував “некоторые сокращения и местные изменения” в їхній українській мові [15].

Г. Милорадович особливо відзначив музичні здібності селян (“музыка есть любимое искусство боровичан, инструменты у них балалайка, скрипка, гармоника и цимбалы”), а також властиве їм захоплення співами. Досить часто, особливо на храмове свято, вони, “распевая народные песни, гуляют у шинка или так же с песнями, обнявшись между собою, ходят по улицам. С песнями они проводят родины, крестины, свадьбу, окончание жатвы, святки и вечерницы, купало и неделю русалок, колядование и канун Нового года (козу водят)”. Дослідник записував тексти пісень, що побутували у містечку і навіть збирався видати “особый сборник боровичских песен” (за зразок йому правив опублікований у 1854 р. А. Метлинським збірник “Народные южнорусские песни”), але реалізувати цей намір з невідомих наразі причин не спромігся [16].

Г. Милорадович також звернув увагу на “довольно остроумные” приказки, що побутували у Боровичах (“Казав пан – дам жупан, да й слово його тепле”), народні прикмети й забобони (“если долго нет дождя, то нужно насыпать маку в колодязь – и тотчас пойдет дождь”; “если женщина слышит в первый раз гром, то обвязывается красным поясом, а мужчина старается поднять что-нибудь тяжелое”). Свій нарис він закінчив цитатою з листа колишньої власниці містечка А. Полуботок, яка образно назвала Боровичі своїм “золотим яблужком” [17].

Загалом, народною культурою Г. Милорадович захопився, правдоподібно, під впливом свого родинного оточення. Нарис про Боровичі він присвятив своєму батькові й підписав українським псевдонімом “Грьцько М.”. Значний інтерес у даному контексті становить і той факт, що кормилицею Г. Милорадовича була селянка з Боровичів П. Стретенок, вдячну пам’ять про яку він зберігав упродовж усього життя [18]. Водночас

датовані 1856 – 1858 рр. листи Г. Милорадовича до редактора неофіційної частини “Черниговских губернских ведомостей” О. Шишацького-Ілліча, що зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського НАН України, засвідчують досить тісні контакти між початківцем і відомим ученим та письменником, що сприяли фаховому зростанню Г. Милорадовича [19].

Слід зауважити, що до народознавчих студій Г. Милорадович прилучився на етапі становлення етнографії в Україні як наукової дисципліни, що неминуче позначилось на характері його праць, створених у традиційному жанрі історико-статистично-етнографічних описів [20]. Успадковане від краєзнавців XVIII ст. прагнення охопити усі аспекти об’єкту дослідження неминуче призводило автора до описовості, фактографізму й до ідеалізації селянського побуту [21].

Згодом на перший план у науковій діяльності Г. Милорадовича вийшли історія та генеалогія “малоросійського” дворянства, остання походила здебільшого від козацької старшини, нобілітованої російським урядом на зламі XVIII – XIX ст. [22]. Особливий інтерес у вченого викликали повсякденне життя, побут та звичаї старого українського панства. У 1862 р. він опублікував унікальну “Книгу пожиткам бывшего черниговского полковника Павла Полуботка и детей его, Андрея и Якова Полуботков”, упорядковану російськими офіцерами у 1724 р. після арешту наказного гетьмана [23]. Дослідник слушно зазначив у передмові, що “опись имущества знаменитого Полуботка представляет богатые материалы” для істориків та етнографів. Під назвою “Как сватались сто лет назад” Г. Милорадович оприлюднив лист свого пращура П. Милорадовича до Є. Безбородько від 25 травня 1787 р. [24]. Тематично з цим документом пов’язана “Рядная приданому”, яке граф І. Безбородько дав за своєю дочкою Клеопатрою, що вийшла у листопаді 1811 р. заміж за князя О. Лобанова-Ростовського. Надрукована Г. Милорадовичем пам’ятка містила опис майна (срібла, діамантів, перлів, порцеляни, скла, одягу), загальна вартість якого сягала майже півмільйона карбованців [25]. Цікаві відомості “о семейственных отношениях высшего сословия в Старой Малороссии”, “частной жизни новонародившегося тогда малорусского дворянства”, “юридическом быте северо-западного уголка Черниговщины, который, будучи защищен от соседей болотами, сохранял дольше других местностей архаические формы в общественном быту” містив найбільший за обсягом археографічний проект Г. Милорадовича – “Любецкий архив”, підготовлений до друку О. Лазаревським [26]. Значний інтерес становлять також написані з любов’ю і повагою до родинних традицій нариси про садиби Милорадовичів у Чернігові й Любечі [27]. Слід погодитись з автором у тім, що “старые семейные дома имеют особую прелесть; прошлое время и прежние люди оставляют на них свой отпечаток, частица их ещё витает в них; старые стены крепко сомкнули прошлое и напоминают о нём современникам” [28]. У рукопису залишилась надіслана Г. Милорадовичем до редакції журналу “Киевская старина” замітка про старовинні кахлі, що збереглися в його будинку, зведеному ще у 1780 р. на хуторі Криничному неподалік від Любеча [29].

Таким чином, історико-етнографічні студії Г. Милорадовича прислужилися подальшому розвитку народознавства на Чернігівщині, збагатили уявлення про культуру, побут, звичаї, повсякденне життя представників різних соціальних верств. Вони не втратили свого наукового й пізнавального значення і можуть бути використані у процесі підготовки узагальнюючих праць та викладання історичних та етнологічних дисциплін на сучасному етапі.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Оглоблин О. Милорадович Григорій // Енциклопедія українознавства: Словникова частина. – Львів, 1994. – Т. 4. – С. 1534; Коваленко О. Милорадович Григорій Олександрович // Українські архівісти: Біобібліограф. довідник. – К., 1999. – Вип. 1. – С. 231 – 233; та ін.
2. Милорадович Г. Местечко Любеч. – Чернигов, 1855 (окрема відбитка з неофіційної частини “Черниговских губернских ведомостей”. – 1855. – № 48, 50 – 52). Цікаво, що ця студія протягом 1859 – 1905 рр. витримала ще 5 видань: Милорадович Г. Местечко Любеч, прежде бывший город. – СПб., 1859; Його ж. Любеч, Черниговской губернии, родина Пр. Антония Печерского. – М., 1871; Його ж. Любеч, родина Пр. Антония Печерского. – К., 1873; Його ж. Любеч и его святыня. – Чернигов, 1892; Його ж. Любеч и его святыня. – СПб., 1905.
3. Федоренко П. Нариси з історії вивчення Чернігівщини // Записки Чернігів. наук. товариства. Чернігів, 1931. – Т. 1: Праці історично-краєзнавчої секції. – С. 20 – 22.
4. Милорадович Г. Любеч и его святыня. – СПб., 1905. – С. 57 – 59.
5. Там само. – С. 60.
6. Там само. – С. 60 – 61.
7. Милорадович Г. Чертова ножка (предание) // Черниговские губернские ведомости. – 1857. – № 38. – Часть неофициальная.
8. Милорадович Г. Местечко Любеч, прежде бывший город. – СПб., 1859. – С. 71 – 72.
9. Милорадович Г. Чертова ножка (предание) // Черниговские губернские ведомости. – 1857. – № 38. – Часть неофициальная.
10. Милорадович Г. Любеч и его святыня. – СПб., 1905. – С. 20 – 26, 61 – 63.
11. Там само. – С. 62.
12. [Милорадович Г.]. Местечко Боровичи. Историческое, статистическое и этнографическое описание. – Чернигов, 1856 (окрема відбитка з неофіційної частини “Черниговских губернских ведомостей”. – 1856. – № 30 – 31).
13. Там само. – С. 4 – 7, 9 – 10.
14. Там само. – С. 9 – 10, 15 – 16.
15. Там само. – С. 10 – 11, 15.
16. Там само. – С. 11 – 14.
17. Там само. – С. 15, 17 – 18, 20.
18. Памятная книга графа Милорадовича / Второе издание напечатано в 28 экземплярах. – Чернигов, 1892. – Октябрь.
19. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського НАН України. – Ф. 63. – Спр. 75 – 89.
20. Горленко В.Ф. Нариси з історії української етнографії та російсько-українських етнографічних зв'язків. – К., 1964. – С. 240 – 241.
21. Див.: Коваленко А.Б. Развитие краеведения на Черниговщине в первой половине XIX в. // Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики. – К., 1991. – С. 97 – 98.
22. Коваленко О. Історія та генеалогія козацької старшини у науковій спадщині Г. Милорадовича // Батуринські читання – 2007: Збірник наукових праць. – Ніжин, 2007. – С. 137 – 143.
23. Милорадович Г. Книга пожиткам бывшего черниговского полковника Павла Полуботка и детей его, Андрея и Якова Полуботков // Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1862. – Кн. 3. – Смесь. – С. I – IV, 1 – 90.
24. Милорадович Г. Как сватались сто лет назад // Киевская старина. – 1898. – № 6. – Отд. 2. – С. 26.

25. Милорадович Г. Рядная приданому, данному графом Ильею Андреевичем Безбородько за дочерью его Клеопатрою Ильиничною, которая вышла в замужество за князя Александра Яковлевича Лобанова-Ростовского в ноябре 1811-го года // Киевская старина. – 1888. – № 8. – Отд. 3. – С. 45 – 46.
26. А.Л. [Лазаревский А.]. Любецкий архив графа Г.А. Милорадовича // Киевская старина. – 1898. – № 6. – Приложение. – С. I – III
27. [Милорадович Г.]. К столетию дома графа Милорадовича в Чернигове // Черниговские губернские ведомости. – 1890. – № 77. – Часть неофициальная; Його ж. Любеч и его святыня. – СПб., 1905. – С. 70 – 73.
28. [Милорадович Г.]. К столетию дома графа Милорадовича в Чернигове // Черниговские губернские ведомости. – 1890. – № 77. – Часть неофициальная.
29. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського НАН України. – Ф. 112. – Спр. 218.

А н н о т а ц и я

Анализируются историко-этнографические исследования Г. О. Милорадовича, которые в значительной мере способствовали развитию этнографии на Черниговщине. Очерчено круг его интересов, раскрыто содержание трудов, посвящённых культуре, быту и обычаям местных жителей.

Олег Яцина

ІВАН СОБЕСТІАНСЬКИЙ ПРО ОСОБЛИВОСТІ НАЦІОНАЛЬНОГО ХАРАКТЕРУ СЛОВ'ЯН

Іван Собестіанський – маловідома постать в українській науці. Він народився 1856 р. у сім'ї тбіліського лікаря католицького віросповідання. Після закінчення гімназії поступив до Харківського університету, де особливо зацікавився історією давньослов'янського права. Після закінчення університету працював у тбіліській судовій палаті. 1883 р. повертається до Харкова, успішно складає іспити на ступінь магістра державного права, а згодом від'їжджає у наукове відрядження за кордон. Після повернення у 1888 р. захищає магістерську дисертацію, а 1892 р. – докторську. Через три роки молодий вчений раптово помирає [1, С. 234-235]. Науковий доробок І. Собестіанського за обсягом невеликий – дві монографії та дискусії навколо них. Перша, за яку він отримав ступінь магістра, називалася “Кругова порука у слов'ян по давнім пам'яткам їх законодавства”. Друга робота – „Вчення про національні особливості характеру та юридичного побуту давніх слов'ян”. Вона являла собою дисертацію на здобуття ступені доктора державного права.

У цій статті ми зупинимося на останній роботі та з'ясуємо наукові погляди автора щодо національного характеру слов'ян, визначимо відповідність цих поглядів науковим школам.

Монографія І. Собестіанського складається з двох частин. У першій аналізуються погляди слов'янських дослідників, щодо особливостей національного характеру слов'ян, а у другій – національні особливості їх юридичного побуту. Під терміном “слов'янські народи автор розумів південних, західних та східних слов'ян. Останніх він ще називав “русские славяне” та відносив до них українців, росіян і білорусів. Автор розглядає той період, коли слов'яни були язичниками.

Звертаючись до проблеми національного характеру, автор окреслює два головних теоретичних підходи. Перший – це, за його виразом, „сентиментально поетичний”.